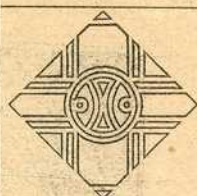

Илустрована Ратна Кроника

ИЛУСТРОВАНА РАТНА КРОНИКА ИЗЛАЗИ У СВЕСКАМА. — ПРЕТПЛАТА НА 10. СВЕЗАКА СТАЈЕ КРУНЕ 2.— ПОЈЕДИНЕ СВЕСКЕ СТАЈУ 24 ПОТУРЕ. — ПРЕТПЛАТА — — — СЕ ШИЉЕ: КЊИЖАРНИЦИ СВЕТОЗОРА Ф. ОГЊАНОВИЋА, НОВИ САД. — — —

1389.

УРЕЂУЈЕ: ДР. КАМЕНКО СУБОТИЋ. — ИЗДАЊЕ КЊИЖ. СВЕТ. Ф. ОГЊАНОВИЋА.

1912.

Битка на Битољу.

Борба између планина. — Пљусак кише. — Помрчина и баруштине. — 200.000 бораца. — Туча топовских хитаца.

Село Тополчани, 16. новембра, ноћу.

Јуче је отпочео бој, који се очекивао, а који ће учинити крај српско-турском рату у Македонији и у исти мах и отоманском господарству у свим покрајинама. Кампирам на тридесет километара од Прилепа, а на шеснаест пред Битољем, у подножју брежуљака што се протежу на север дуж корита Семнице, притоцице Црне Реке, која би се сад већ могла назвати крвавом реком, јер се силна крв излила у њене вале и у बारे које је она створила, плавећи Пелагонијску равницу.

Село, у коме сам сада, било ми је непознато до пре пола сата, када сам послао једног коњаника у Прилеп са кратким телеграмом о данашњим догађајима. Сад знам, да се зове Тополчани, али не знам поуздано да ли оно још постоји. Све је било у блату у густој тами, када сам у њ стигао с колегом Матеом и капетаном Маринковићем. Инстинкт наших коња, а не наше очи, доведе нас у неку стају, у којој је спавало неколико српских комита с пушкама покрај себе и дугим ножевима у чизмама.

У једној соби на горњем спрату лежало је већ на разасртјој слами неколико официра, од којих један бијаше рањен. Ту је био и пређашњи министар Генчић, који је, као и ми, пошао у рат као грађанин. Тај високи, кршни човек отвореног лица, које је обрасло брадом, с пушком о рамену и фишеклијом о појасу, тај шестдесет-годишњи ратник — дилетант личи више на каквог комитског војводу него на истакнутог политичара. Лепа ватра буктала је на огњишту, на коме су два резервиста полако вртела на два бајонета натакнуто јаре, које им беше вечера. Сви сада спавају на слами.

*

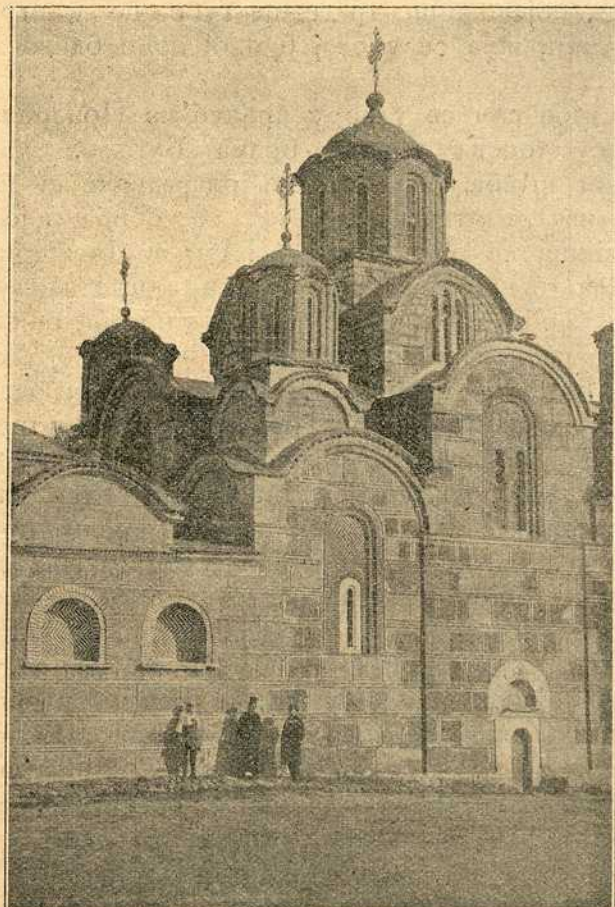
Киша пљушти. Кроз прозоре се виде напољу неке тамне масе, које су можда таполчанске куће. Ништа ме не би изненадило, када бих у зору, као

* Овај врло занимљиви опис изишао је у великим и угледним талијанским новинама. Цивинини је угледан журналист и добар писац, познат и код нас.

они на изворском биваку, угледао низ рушевина, које догоревају.

Данас сам са врха једног брежуљка посматрао како једно такво село, мислим Стари Српци, полако и тајанствено гори. У мрачној и тихој ноћи чује се само како киша лије, пси урлају и понеки пут у даљини топ загрми, што је доказ, да борба још упорно траје. Иако је била ноћ и беснила паклена непогода, опћег одмора није било. Човек чисто не може замислити, да се у таквој ноћи, у помрчини, по пољима преплављеним водом, између хучних планинских река, налази у стројевима две стотине хиљада људи, који су решени да се узајамно убијају и једни друге убијају.

Рањеници су раштркани и леже крај изгинулих, умирући у блату и каљужи. Свирепо. Али рат је. Има нешто што је узвишеније од судбине оних који гину, од његових мука и патњи: победа и

Трганичка црква на Косову

Задобивене турске пушке у Битољу

победом. Победа је величина једног народа а пораз његов крај. Значај њихов ништи значај човечји, невољу, патњу, свирепу агонију, смрт појединаца. Ситне, појединачне трагедије губе се у огромној трагедији, која се у овој бурној ноћи ближи своме крају.

Јутрос сам се у зору кренуо из Призрена. Од јуче су топови грмили према Битољу. Официри главног штаба прве армије одговарали су на нестрпљива запиткивања, да је то борба појединих извидница на предстражама. Али тутњава топовска трајала је цео дан, те се по томе могло закључити, да је борба имала друге сразмере и тачне објективе.

То сам видео још синоћ по необичној ужурбаности у стану команде. Ордонанс официри одлазили су изненада на колима ноћу с малим патролама, односећи последње наредбе и последња обавештења на положаје; долазили су на својим малим планинским коњима, с пушком о десном рамену, прикупљали се у дворишту и у предсобљу главног штаба, улазили у официрске собе, враћали се, скакали на коње и нестајали у мраку кроз прилепске улицице. Прилеп, који је још јуче био препун трупа, беше се испразнио; чак и последњи одреди резервиста бијаху отишли. У ваздуху се чисто осећала нека узнемиреност, коју нису могла да прикрију ни околишења штабних официра у одговору на наша питања. Јуче су топови тутњали цео дан.

— Са у est, mon capitaine? On part?

Капетан Маринковић се смешио, не одговарајући ми. Ударао се бичем по чизмама, скретао раз-

говор на други предмет, причао о прошлим временима, проведеним у ратној школи у Француској и о последњим великим маневрима. Али јутрос смо се кренули.

*

Већ сам био јавио како се дружина ратних дописника разделила; у Скопљу нас је било остало десетак, али када смо полазили из Велеса било нас је још мање. Петорица Енглеза осмотрили су бескрајни снег на видокругу и остали. Са мном је честити мали Матје с „Матена“. Јутрос, када смо се кретали из Прилепа, била су још два симпатична Чеха, један Холанђанин и два Србина. У току дана изгубили смо их испред очију. Не знам куда су отишли ни где су закончили.

Идући од Прилепа равницу ка југоистоку прекида један низ висова, кроз која води велики битољски пут. Ту је био други дан јуначке прилепске битке, која је била једна од најкрвавијих. Њена величина и значај нису се могли видети из службених извештаја у Скопљу. Треба доћи овамо, па чути, шта прича свет у Прилепу и шта говоре они, који су у њој учествовали. Ти дани су били тако давни, да сад не могу о њима на дуго и на широко да причам и да их описујем. Сада, кад се бије бој око Битоља, ништа нам не може причати бојиште, на ком је пало око две хиљаде Срба и двапут толико Турака и на коме су као обележје остале само коњске лешине, које гавранови кљуцају. Овде се одиста добија утисак, новог турског пораза. Брегови, на којима су били они са својих четрдесет батаљона, бијаху изванредно јаки положаји, с којих се и с мање батерија могао дати друкчији отпор продирању српских трупа, које су седам или осам километара морале наступати на потпуно откривеном терену. Међутим, један дан је био довољан, па да буду потиснуте.

Две стотине хиљада људи је дакле на бојном пољу, рачунајући ту још и Грке око Лерина, над којима је Џавид паша, како изгледа, имао делимичан успех. Међутим, Грка је мало, свега можда не пуних петнаест хиљада. Ту велику масу сачињава српска и турска војска. Овај пут није као на Куманову, Срби знају добро, колику снагу имају пред собом.

*

Ма да је турска војска, која код Битоља одиграва своју последњу ужасну партију, формирана од разбијених и потучених одреда, ипак је страховита та маса, коју је зауставио Али Риза паша, главни командант свих отоманских војска. Ту су готово три армијска кора; један део солунског, скопски, којим командује Џавид паша, битољски, под командом Фети паше; Галиб паша је командант места. Сваки армијски кор има три дивизије, свака дивизија девет табора или пукова, који, разређени великим губитцима и бегствима, имају по шест до девет стотина људи. Тако се може приближно израчунати, да је турска војска, коју су

Група црногорских ратника

српске дивизије почеле нападати на њеним првим одбранбеним линијама, имала 75.000 или 80.000 људи. Премда Турци нису имали довољно артиљерије, положаји, што су их они заузимали, били су изванредни, и да Срби нису — нарочито код Прилепа — показали велику способност у команди и просто невероватно јунаштво војничке масе, човек би морао страховати да Битољ неће тако скоро пасти. Докле српске дивизије имају против себе све (препреке у брдима и рекама од центра до крајног десног крила, дубоке и врло простране мочваре на целом левом крилу). Турци имају положаје, да не могу боље пожелети.

Њихови одбранбени положаји доминирају свим путевима, којима српска војска наступа, они се састоје из једне истакнуте линије, која северно од Битоља иде висовима Дрвеника првим редом шанчева, дугих осам километара, и из главне линије, Битољем у центру, који полази од Голеша, иде десном обалом Семнице и скреће на југ бреговима побочно од Битоља и протеже се 14 километара.

Ти положаји појачани пољским утврђењима, врло су јаки и имају под својим домаћајем најтеже земљиште. Пред њиховим фронтом и пред њиховим десним крилом цело поље поплавиле су Црна Река и њене притоцице; испред левог крила тече Семница, коју су кише претвориле у велику и хучну реку, која између планина шиба и на неким местима подводна места плави.

На тој страни су турске трупе покушале себи да обезбеде одступницу за Ресан на Престиоско и Охридско Језеро, али од јуче тај пут је пресекла моравска дивизија другог позива. Остао је за одступање само пут, који води у Лерин, али с те стране је цела коњичка дивизија, којом командује кнез Арсен и која сачињава крајње српско лево крило.

Тако су Турци са свију страна затворени у својим страховитим положајима и српска војска је од јуче почела изводити свој напад. Ма колико се један велики бој у свом почетку чинио тајанствен и несхватљив, топографија и правац наступања дивизија бијаху већ почели откривати план српске команде. Његов је циљ, да се нападну непријатељски положаји на целом фронту, маневришући на оба крила тако, да се непријатељ што теже затвори, и да се на главној линији с највећом силом баце лаке пешадије, да би се скрхао последњи отпор.

*

Бројно је српска армија равна непријатељској, али је надмоћнија од ње својом артиљеријом, која је за дивљење.

Има пет дивизија пешадије и једна коњичка под главном командом престолонаследника и шефа главног штаба генерала Бојовића. Моравска дивизија другог позива, која је наступала од Кичева, сачињава крајње десно крило и она се сјединила с моравском и дринском дивизијом првог позива и тимочком другог позива, који сачињава стратегијску резерву и чува велики пут између Прилепа и Битоља. Дунавска дивизија и коњичка дивизија сачињавају лево крило, која на путу за Битољ има пред собом поплављено поље. То је опћа слика великог боја, чији сам други дан развоја посматрао данас с једног брежуљка на петнаест километара од Битоља.

У дну се поносно оцртавала снежна планина Баба; према њој се пружао један низ брежуљака, а између њих, испод једног гребена на коме се лепо виђаше један леп полумесец на кули, диван споменик, који је нешто представљао и који је иронија судбине наместила на то видно место, скривао се турски Монастир, словенски Битољ.

Бели шрапнелски праменови појављивали су се и нестајали између тих брежуљака, шарајући својим одблесцима водену површину, заплећући се и расплећући између дрвећа по селима, Могили, Ракитанима, Крклини, Оризанима, која леже испод тих брегова. Пуцњава пушака, прштање митраљеза допирала је са свих страна као неко потмукло јечање; са свију страна долазила је топовска тутава, која се разлагала по блиским планинама.

Сваки час стизали су официри, који су доносили извештаје о борбама. Цело јутро дунавска дивизија је била ангажована у жестокој борби на обалама Црне Реке, које су Турци били посели код чекркске цркве и са којих су потиснути пред подне. Два српска пука успела су се у току ноћи, да од Новака пређу на једном плићем месту на другу речну обалу. Војницима је вода допирала до груди и држали су се за руке и ослањали на пушке, да их бујица не би однела, али ипак неколико њих се утопило. Та два пука напали су на Турке, који су такођер били сишли у мочар, и нагнали их у бегство ка брежуљцима. Била је то страшна, јединствена борба. На понеким местима тукло се у води до појаса и они, који су падали као рањени, потонули су.

У два сата артиљеријска ватра концентрисана је на превоје брежуљака, који се уздижу југоисточно од села Кукуречана. Турци, потиснути наступањем дринских пукова, појурили су у масама с истакнуте линије ка поменутиим брежуљцима, те их је српска артиљерија косила.

С осталом напуштање истакнуте линије шанчева отпочело је јучер. Као што сам вам већ телеграфирао, у самом почетку акције моравска и дунавска пешадијска дивизија наступиле су, под заштитом артиљерије, и дошле у додир с непријатељем. Рањени официри, смештени у пољску болницу, причали су нам фазе борбе тога првог дана. Моравска дивизија (другог позива) имала је у почетку задатак да, спустивши се од Гопеша, заобиђе крајње турско лево крило, и да непријатељске положаје нападне с леђа. Тешкоће прелаза Семнице осујетиле су тај маневар, те се онда та дивизија придружила другима, да учествује у нападу на фронт. Њено предње одељење било је према непријатељу на једном вису од 1155 метара, који доминира селом Српцима и околином. Због врлетног земљишта, ту се нису могли извући топови, те је настала махната пушчана и бајонетска борба по планинама и долинама, које прекрилише изгинули и рањени. На обе стране, било је огромних губитака. Сами Срби имали су две хиљаде људи онеспособљених за борбу. Али у ноћ заузеше они Српце и пресекоше непријатељу сваку одступницу. На тим положајима битка се наставила цео дан.

Моравска дивизија (први позив), која се кренула из Облакова синоћ, стигла је у Кочиште. Међутим дринска је, преваливши под ватром нека три

Генерал Атанацковић

километра, заузела Кукуречане. Шест турских батерија бранило је тај положај спречавајући прелаз преко Семнице код Могице.

Једна група опсадних батерија, које су биле на кратком размаку од нас, почеле су на тај прелаз сипати своје тачне и ужасне метке. Четири пољске батерије, које су биле на истом месту у резерви, наступиле су у галопу на три километра од Могице и отпочеле паклену ватру. После четврт сата турски топови су слабије пуцали, спремали су за повлачење; али доцкан. Два пука дринске дивизије, не обзирајући се на велике пројектиле, које је с Крклине још бацала једна турска батерија средњег калибра, јуришали су напред на бајонет и, завејавајући за собом земљиште погинулима и рањенима, освојили су свих двадесет и четири брзометна топа.

*

Тополчани, 17. новембра ноћ.

Поново сам стигао овамо, из Вашарејке, (5 килограма јужно од Тополчана), где сам са једног дрвеног звоника у гробљу посматрао борбу, која се трећег дана водила.

Жилаво, јуначко наступање српских пукова траје и даље; и даље траје турски дивљи, очајнички отпор. Овога пута се турци бију добро. У осталом, друго им не остаје или да се предаду: побећи им није могуће.

Прошле ноћи непрестани српски напади завршили су се потискивањем Турака из њихових последњих истакнутих положаја. Изгледа, да је на неким местима упорно пушкарање настављено до неко доба ноћи и да се један пук моравске дивизи-

зије у помрчини страховитим нападом на бајонет сјурио на један ред турских шанчева, који се нису могли заузети дању. Али у тој бурној ноћи чула се само овда онда топовска грмљава, која је пратила те махните ноћне нападе.

Јутрос сам дознао другу једну подробност о неисказаним тешкоћама с којима се бори у црно речким баруш инама дунавска дивизија. Једна од њених група артилерије морала је испрегнути коње, који су се били заглибили до трбуха, и превезла се на импровизованим сплавовима, које су војници вукли ужетима с једне обале на другу. И коњи су тако превезени.

Цео дан је тих осам пук ва (српска дивизија је по формацији два пут већа од наше) наступало к Битољу полако, с муком, без одмора, кроз поплављену равницу. Дринска и моравска дивизија тукле су се од зоре до мрака дуж Семнице; међутим пушкарање око Кукуречана није се никако прекидало.

Пред вече се ватра удаљила. Турци су се још повлачили; шрапнели су их тукли на свима пади-нама Кијероманичких брда, којима су се повлачили ка позицијама око Крклине, на три километра од Битоља, под заштитом њихових последњих батерија на Рту. У исти мах с ове стране последњих брежуљака до Семнице, у правцу Српца отпочела је жестока топовска паљба, која је трајала до у пола ноћ.

Скопље: Пред дућаном

Министар Генчић, који је такођер дошао о-вамо на конак, пошто је провео цео дан у пуној ватри, рече ми, како је једна велика турска колона покушала да се пробије кроз Србе ка Ресну, али ваљани моравски и дрински резервисти потиснули су их својом артиљеријом и ватрени обруч, који се непрестано стеже.

Дан је био мутан и хладан, али без кише. Како би било да сунце обасја и оне што умиру. Али ноћ без и једне звезде не даје изгледа на то. Видео сам Тополчане; још постоји; али за мало па ће га нестати: утонуће у блато.

Вапарешко гробље, 18. новембра ноћ.

Свршено је. Од освитка више не грми топ. Битољ је можда већ пао, српске трупе можда већ у њ улазе. Данас сам могао изближе посматрати данашњи бој, који је јамачно последњи; посматрао сам га с положаја опсадне српске артилерије, којом командује пуковник Милосављевић. Ове српске тобџије су одиста за дивљење; могу се такмачити с нашима; већма их не могу похвалити. О дани и ноћи са Сиди Мегрира и Гаргареша, како вас се лепо и пријатно овде сећам!

Извесно је дакле, да ћемо сутра спавати у Битољу, а то је оно, чему се радује мој париски колега, који воле рат, али не може више сносити ово страшно блато, у које смо просто обрасли.

Ноћас спавасмо у гробљу или боље рећи у трему мале гробљанске цркве. Вашарејка је овде доле; ту вам је једно сеоце с многим сењацима с понеком кућицом између њих.

Дунавска дивизија је јутрос прва отпочела борбу. Прешавши најгори и најтежи део мочари, пукови су по нешто чвршћем земљишту почели наступати брже, угрожавајући десни турски бок, па и сам Битољ. Турске трупе, притешњене тако из близа, прешле су у офанзиву из својих јаких положаја, отпочевши мањим одредима и целим пуковима против нападе. Артиљерија са Крклине косила је Србе; српски пољски топови, који су пратили српску дивизију, а нарочита једна батерија средњег калибра, која је била на брегу изнад села Добромира, косила је Турке. Не осврћући се на тај град од шрапнела, војници Џавид паше тукли су се махнито пушком и бајонетом, мешајући се једни с другима. Напади и против напади настављани су без прекида и одмора. Три сата трајало је то касапљење. Али мало по мало отпор малакса. У турским редовима је, као и обично, после највеће жестине нагло наступила малодушност. Први шанчеви, дупке испуњени лешевима, напуштени су а српски пукови су непрестано наступали. Изгледало је, да их ништа не може зауставити. Узалуд су их батерије са Крклине и даље косиле, њихово продирање не застајаше.

Принц Ђорђе који се као официр главног штаба налазио поред генерала, био је сав укаљан блатом, које је силно прскало из боја, — причао

ми је вечерас један официр, који је дошао отуда. — Густа магла, која је обавијала брда, спречавала нам је да видимо акцију. Захваљујући њој могли смо прићи опсадним батеријама, три километра даље од Вашарејке. До подне је тај сиви вео остао непровидан, па је и даље све већма обавијао тај трагични и тајанствени бој. Овда онда понеки крупан шрапнел, који је долазио са Крклине, пробијао је маглу и вис, противно пребацујући се или подбацујући двеста или триста метара од места, где су биле српске батерије. Једна једина се распрснула крај топова и лако ранила три војника.

*

Напоследку као да ју је разбио ветар од топовских пуцњава, магла се разређи, облаци се растворише, и док је све унаоколо било још увиђено у сиву боју, сунце величанствено обасја бојиште око Растана. Докле турски фронт још упорно одолева против дринских пукова, којима су се придружили тимочки, да би успоставили везу с левим крилом, бокови већ почињу попуштати под све жешћим притиском двају српских крила. Неки табори повлаче се ка Растанима, тражећи прибежишта у његовим кућама, али град од граната осу се на те куће и истера их, а шрапнели их стадоше гонити уз брда. Осећа се, да је дошао одсудни час. Срби имају у рукама целокупну своју победу. То је питање неколико сати и ми их већ почињемо бројати.

Два и по сата је. Борба бесни око Рта и Крклине. Турска артиљерија још туче лево српско крило, поносни дунавски пукови непрестано наступају. Виђају се њихови сиви редови, који се огледају у воденом огледалу пространих мочари. Шрапнели се распрскавају, ширећи смрт.

Потребно је да се ти топови ућуткају.

Наша батерија узалуд тражи добар положај, не може да га нађе. Као и прекјуче појавише се четири батерије тимочке дивизије, које јурнуше напред. Чуше се њени први пуцњи; плотуни су били брзи. После неколико минута турске батерије су биле ућуткане. Али после пола сата почеше опет из даљине дејствовати.

Три и по је. На десној страни све се заћутало, само се овда онда зачује слабије пушкарање. Али на левој страни борба бесни у највећој снази. Један шумарак на ивици простране мочваре заблешта одједном необичном светлошћу. Отуда је цела артиљерија дунавске дивизија пакленом ватром тукла брегове око Рта.

Наша батерија се ућутала: извршила је свој задатак, одмара се. Војници, стојећи у шанчевима, једу хлеб и посматрају далеки бој. Крај је ту: појачано пушкарање испуњава топовске паузе. Затим оно слаби, губи се. Топовска пуцњава је све ређа.

Пет је, зора, облаци су се натуштили, пала и снег и киша. Свуда тишина, замор. Чује се само како киша удара у гробне плоче изнад мртвих.

Битољ, 21. новембра увече.

Већ сам три дана у свечаном и трагичном Битољу. Час се сретнете с победничким српским пуковима, а час опет с огромном поворком заробљеника. Један једини српски пук заробио је јуче два пука низама. Једни су у очајању побегли у планину, покушавајући да се спусте Пресни и Охриду, други су опет тежили да продру на југ ка Лерину. Али коњица, која је јуче заузела ту варош мало пре Грка, прешла је реку оборила се на те турске трупе и заробила је више пукова, а саблама исекла и коњима погазила оне, који су још покушавали, да се одупру или да се боре.

Био сам у Новаку. Свуда човек гази преко турских лешина. Рачуна се, да је погинуло и рањено четири хиљаде Срба и десет хиљада Турака. Тако у каљузи леже раштркани топови, који су бранили Битољ; то су они из батерија са Крклине; и они су се морали напустити ноћу приликом махвитог напада тимочких резервиста на бајонет. Није остало ништа више. Понеки официр, који је покушавао да се опире, убијен је од својих назима. Генералисим се сакрио. О Галиб паши се не зна ништа. Причају, да је у једној сеоској кућици нађена лешина Фети паше, који се убио. Отоманске македонске војске нема више.

МЕЂУ РАЊЕНИЦИМА

„Бранику“ пише из Прокупља 10. октобра др. Игњат Бокур ово:

Ево и мене, да Вам се јавим из нашега белог Прокупља, престонице старог Југ-Богдана и његових девет соколова, из града, у коме се недавно чула рика топова са Преполца.

Преполцац, какова осећања изазива у мени то име!...

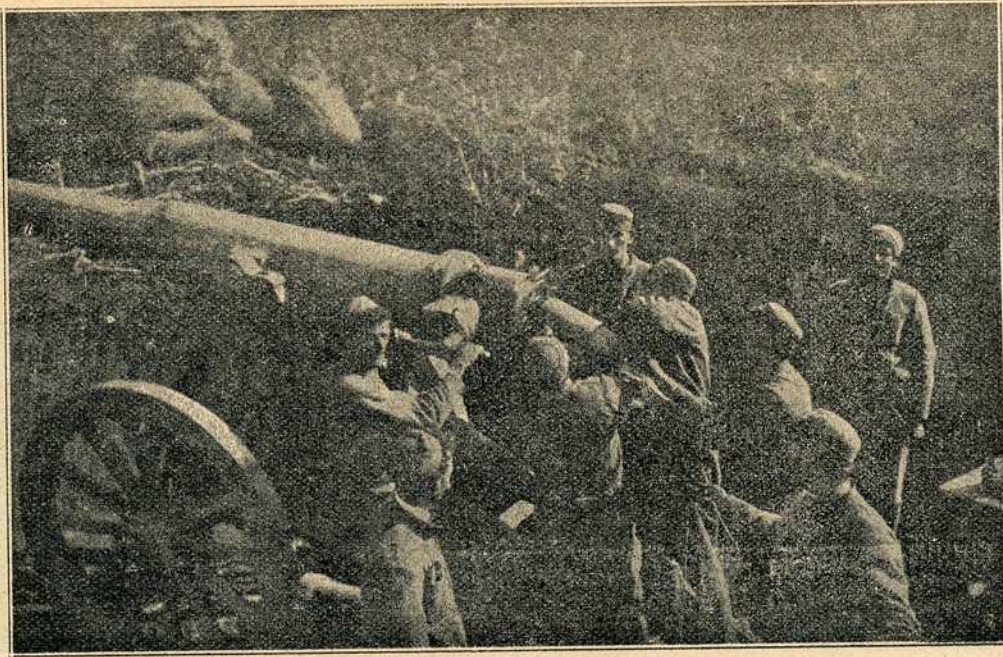
Водила се тамо *љута битка* између наших и Арнаута, док на једном не дадоше Арнаути знак, да хоће да се предаду. Повезали су на руке беле мараме и пошли намама у сусрет. А оно гараво момче, један потпоручник (јуначки

Милан М. *Пошовић*), којег смо овде до недавно као јелена хитрог виђали, полете у сусрет једноме од њихових првака, раширивши руке, да га загрли. И та бестија одговорила је на то — ножем од учкура, па до бела грла, а остали његови плотуном на наше, те већину из првих редова покосише!...

Али им и наши сада не осташе дужни: **сравнили су их све са земљом.**

Са те битке код Преполца имали смо овде прве рањенике. Ја сам као члан Српског Црвеног Крста (тајник овдашњег Окружног Одбора) додељен овдашњој болници и налазим се већи-

Прногореки далекобојни топ пред Тарабошем

ном међу нашим „Косовским Осветницима“. Ај, да Вам их је видети само! Ако мислите да јаучу, варате се; тврђи су од камена! Ћуте и трпе, а на њиховим лицима читате, да знају зашто је то тако требало да буде... Кад је пала Приштина и кад сам их ја о томе известио, онда су проговорили сви.

— Са срећом, да Бог да! Сад ми је лакше, осећам да ћу убрзо оздравити, — вели један.
— Сад ће забрујати звоно са Грачанице, а клепала ће у музеј, — вели други.

— Ех, да ми је још само једном, да га продрмам за перчин, — додаје трећи и настало је тако расположење, да су сви заборавили, да су у ранама...

Кад год ступим у рањеничке просторије, подузимају ме чудна осећања: Чини ми се, да улазим у какав храм — у Пантеон живих!...

Па кад их довозе на сељачким колима и кад их уводимо у собе: грлим га, кад му помажем, да се нуз степенице попне; грлим га, кад га у постељу спуштам; кад га сутра-дан поново у кола мећемо и отправљамо за Ниш, а горд сам, што је сваки тај мој сународник, брат по крви...

Свестан сам и радујем се много, што »племе моје сном мртвијем не спава«, него се бори и побеђује — ствара терен за нашу велику националну културу!...

За две недеље, од како сам међу рањеницима, много сам доживео; управо ми се чини, да сада тек живим и да сам до сад бедно животарио.

Испричаћу Вам неколико својих утисака из болнице.

Првих дана, међу лако рањеницима, који су донети овамо, један од њих, опоравши се мало врућим чајем и новим превојем ране, зађе по

осталим собама, да потражи кога из његова села, да се распита за свога брата, који је као и он био у бојном ланцу, али о коме он ништа више дотле није знао. Тражећи тако своје сељане, случајно му се заустави поглед на једном бледом лицу; то је био његов брат, тешко у груди рањен, за кога он није ништа знао, о тај је са њим од Куршумлије до Прокупља заједно путовао. Загрлио га је и сутра-дан су заједно у Ниш донесени, али сад на једни коли, да се један другом у невољи нађе....

У ходнику ми приђе један старац и дрхћућим гласом замоли ме, да видим у листи рањених, да ли је дошао Милија Стевановић из једнога села Крушевачког Округа.

— А ко ти је то, стари? — упитам га ја.

— Јединац син, Господине! — а загрцну се па се окрете зиду...

— Хоћу, стари, причекај само мало.

Узнем протоколи нађем, да је пре 4 дана донет у болницу, а већ сутра-дан отправљен за Ниш и да је рањен у главу.

Кад сам изашао на поље, да то саопштим старом, нашао сам га у истом стању, у којем сам га и оставио: Ока није скинуо са врата, догод ја нисам изашао — осетио сам то по целом њему. Пришао сам му смешећи се, загрлио га и рекао му, да му је син само мало окрзнут по глави и да је отправљен пре 5 дана у Ниш.

Почео је плакати и са: „Вала ти, ка' брату!“ пошао одмах за Ниш. Тај је човек два дана пешачио, док је дошао у Прокупље.

Једнога дана после подне отправљали смо рањенике за Ниш, јер све, које су лакше рањени и оне, који се морају подврћи операцији, тамо отправљамо, да би овде начинили место

другима. Уђем случајно у једну собу, да видим, да ли има одагле још који, да изађе. Ту видим још само једног, али и тај сав по лицу крвав, у агонији бунца, и мојих неколико ученица — и оне су болничарке: све су чланице Савеза Трезвене Мladeжи — где око њега плачу. Приђем ближе и чујем, где он вели: „Поздравите ми моју децу...“, па: „Био сам на Косову, где је и цар Лаза био... Ала си ти добра, ја никад нисам имао сестре... Док ја оздравим, доћи ћу овамо...“ и т. д. Моје су га ученице тешиле и гушиле се у сузама. Послао сам их одмах на поље и остао код њега, док нису дошла два болничара са носилама и однели га на кола; и њега смо морали слати у Ниш, требало га је што пре оперирати. Не знам, да ли је жив дошао до Ниша и хоће ли још кад видети његову децу...

Један лако рањен у ногу на чудан начин остао је у животу. На прсима носио је новчаник, у којему је имао један наполеон (20 динара у злату) и неколико динара. Пушчани метак га је погодио баш у новчаник и то у наполеон. Показао нам га је свима, позна се на њему удар куршума и сад га чува као очи у глави, што му је спасао живот...

Дежурао сам једне ноћи и баш пред зору донеше једног младог резервног официра, „српски лепог“ човека, који је од гранате угруван. Адвокат је у једној оближњој варошици и ре-

Српски војници прегледају сумњиву турску кућу

коше ми, да је верен са ћерком једнога од највећих људи данашње Србије. Лекар ми рече, да му није у опасности живот, а уверен сам, док га „она“ буде неговала, да ће брзо оздравити...

Тих и таквих утисака могао бих Вам још много испричати, али за сад нека буде доста.

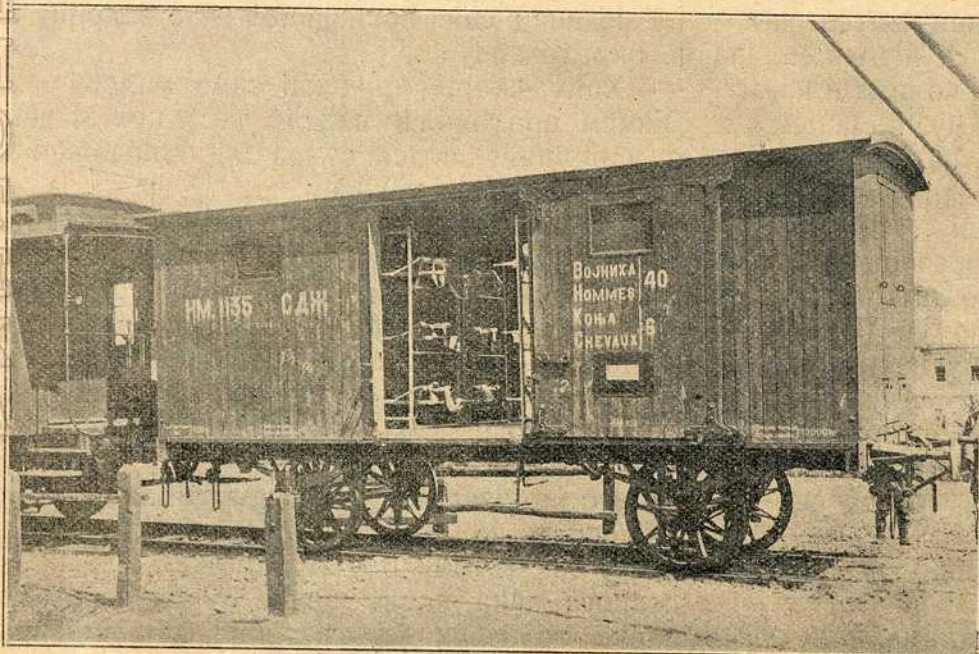
Рат је заиста страшна ствар, али кад му је циљ као овом да се спасу масе, које су кроз столећа клате и на све могуће зверске начине уништаване — онда нека зло буде што мање...

После ових крвавих дана наступиће слободни дани за нашу измучену браћу и кад се после неколико година на садашњем крвавом бојишту буде чула здрава песма српског сељака, и кад тај измучени народ постане саучесник опште културе, и цивилизована Европа биће сигурно уз нас.

Мештровићу, наш велики уметниче, ја гледам већ твој „Видовдански храм“ „на Косову“ остварен. Време је дошло, да и ми у општем културном делу кажемо своју!... Српски народни еп се наставља.

Због техничких тешкоћа закаснила се Кроника, с тога издајемо 7. и 8. св. заједно.

Теретни вагон српски претворен у болницу

ПРЕД ЈЕДРЕНОМ

У београдској „Самоуправи“ је изишао овај леп опис опсађивања Једрена пред само примирје.

20. новембра по ст.

Монотонија и стална опасност две су карактеристике опсадне војне. Вечите канонедне свакодневни парцијални испади опседнутога и напади опсадника, постају обични, стереотипни, да се већ у напред зна, кад почињу, колико трају, и кад се свршавају. Само озбиљни покушаји опседнутих, да се пробију, или опсадника, да уђу у утврђења, разбију ову монотонију, унесу живости и интересовања, онда, када смрт најјаче замахне својом косом! Парадоксално изгледа — али је истина. Човек је створ, који не трпи једноликост. *Varietas delectat* — вреди и за бојно поље, макар те промене биле хекатомбе људских живота. Монотонија прелази у досаду, досада у бол, бол у резигнацију, пред којом сопствени и туђи живот не вреди ништа! Даје се равнодушно живот, да се само отме од досаде, као што се и туђи одузима у тој резигнацији. Читаве масе људи пате од досаде. Докле ћемо овако? Што не јуришамо већ — па или — или?.. питају и редови и официри, неписмени војници и интелегентни људи. И кад пођу једном, кад дођу ти јуриши, мучно их је зауставити, — ишли би у пакао а не само на тешке опсадне топове, да их команданти не задрже. И онда опет по старом — дани се нижу, дуги и предуги, ноћи још дуже, — изгледају вечност. Укопан у рову, непомичан стоји опсадник с пуном пушком кроз мазгале у земљи урезане. Чека на опрези, дрежди, одстоји јутро, пре подне, после подне, вече, — гледајући тако исто уко-

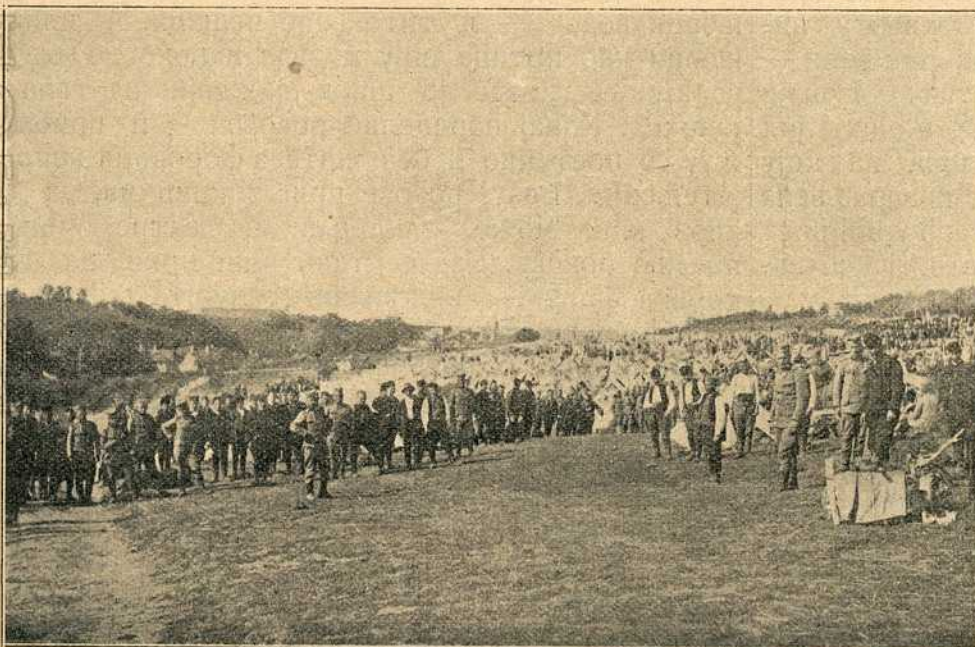

Српски народ у Ст. Србији

паног непријатеља пред собом. Свакога тренутка може да плане пушка, да се развије борба, сваки покрет изнад рова, десно или лево, може да буде смртоносан. Колико је импозантна и страшна толико и мучна и несносна поза! У таквој сам пози видео директора „Политике“ у рову са својим људима, где са запетим пушкама чекају непријатеља.

А кад преко ноћи дође смена — и онда нема много промене, бар онима на крајњим положајима. Видио сам један батаљон нашег једног пука на Марици; на крајњем положају.

Њихов је логор у једној провалији — незна се која је стрмнија и виша страна тога потока. На једној страни окренутој непријатељу, а уједно и заклоњен њоме од њега, улогорио се тај батаљон, ископао земунице, чији се редови амфитеатрално дижу. Из земуница излазе војници као лавови из својих кућица, балансирајући по оној стрмени као по конопцу. Замислите још кад сипи новембарска киша, густа магла кад обвије све то — и кад по љигавом и каљавом

Из дана мобилизације у Београду

Земљишту клизи нога! А да би слика још суморнија била — ту је, на другој страни потока, непобусано гробље изгинулих другова, гробље на чијим хумкама стоје импровизирани крстови и у које непрестано гледа из земуница војник, можда гледа свог брата или рођака или ког доброг пријатеља и размишља да ли и њега чека таква судба. Изађе ли из својих земуница и потока, потражи ли шири хоризонт, више ваздуха — онда ту, на платну, има да види ову слику. Земљиште је изривено као да је орано — али нису то оранице но огромне јаме од граната, јаме у пречнику по 3 метра а у дубини по 1—2 метра. То су избушиле огромне фугасне гранате турских опсадних топова. Између јама земљиште је обасуто шрапнелима, и парчадима од граната, или нераспрнутим гранатама.

Сад је све мирно, — само ти трагови казују, да је овде косила смрт, да су са једренских утврђења сипали шрапнели и гранате, и да опет могу тако исто сипати. То је оно што чини сталну опасност — јер су положаји при опсадним војнама увек у домашају ватре, и пред њима где је непријатељ, и далеко иза њих, иза положаја, допире граната и шрапнел. Тако се увек може погинути, — не у јуначкоме боју, но и без тога, јер нико не зна кад може долетети које зрно, кад ће коме артиљерцу пасти на ум да учини какву бравуру, која живота стаје.

И свуда у наоколо, око предњих положаја, испред и иза, то је бојиште, ту се крвавило и гинуло. Ви се осећате да сте на разбојишту, јер вас на то подсећа какав леш коњски, пушта бугарска качкета, српска шајкача, турски фесови, гранате, шрапнели, разривено земљиште. А пред једним ровом тога пука — лежи не далеко од њега леш једног турског војника, арапина, грдосије од човека, каквог у животу нисам видео и онако надувен изгледа још већи — прави хипопотам, даље од њега други — турски редиф. Лешеви леже неукопани као и они којих је много пред Папаз-Тепе, јер је зона на коју не ступа ничија нога, а да не буде поздрављена пуцањем из непријатељских ровова. Турци опет нису хумани да траже или допусте, да се сахране.

Слика бојишта није ни мало лепа. Али у рату нема ничег ни лепог ни пријатног, већ само страшног и узвишеног. У сред ужаса од паклене ватре топовске и пушчане не мислите на себе, узвишено је. Како је све сићушно пред тим — и амбиције, и интереси, и прохтеви за

задовољствима живота! Ужасно је слушати, а како је тек бити усред те страшне пуцњаве и лома. Као кад се после јулских несносних оморина натушти небо, навуку црни тешки облаци и посуктају муње и громови — осветљавајући целу околину око нас — тако и усред опсадне борбе кад загрми око пет стотина топова тешких и пољских, и загрокће преко стотина хиљада пушака што скоро увек ноћу бива, а пламен обасјава цело страшно бојиште. Небо се пролама, земља тутњи и тресе се под вама, рика топова се слива у један јек — изгледа вам да јечи васељена, да се стихије боре, да се нешто ванприродно збива, да је невероватно да је овако мали, сићушан створ, човек могао измислити и створити ове паклене силе.

Али често пута све те страхоте сврше се — неочекивано. Кад мислите, да је она киша куршума и шрапнела побила све живо, и од бојишта направила мртво поље, гробље, тада се изненадите да је било врло мало жртава, да се то сматра као багатела нотирати. Разуме се да увек не бива тако, јер озбиљни покушаји опседнутих и опсадника свршавају се необично крваво. Опсадне војне самим тим што дуго трају, траже много жртава — гомилајући их сваког дана, а кад дођу општи напади или очајни покушаји пробијања, онда су то најкрвавије битке што их ратна историја знаде.

С тога се тврди градови и не могу са једном или две битке узети ни јуришима — докле се противник не исцрпи. Отуда при опсадној војни прву реч води инжињерија. А то је баш оно што највише енервира пешаке, јер они су најпасивнији, најмање се крећу, стоје укопани опет за то имају највише жртава, докле артиљерија с мало жртава се забавља правећи онда и бравуре. „Дижите руке од војне кад је инжињерци воде“ — љутито веле пешаци. А инжињерци као кртице рију и раде и поносно одговарају — „овде је ашов важнији од топа и пушке“. Копај паралелно ровове — и приближуј се поступно и без жртава форовима непријатељским. Везуј ровове приближницима, да се кроз њих може, заклоњен од ватре, ићи у предње ровове. Кад се тако приближи на 150 корака фору — инжињери допуштају јурише.

Не могу вам рећи шта су савезничке команде, српске и бугарске армије, решиле: хоће ли у свему послушати инжињерце или пешаке. У то нити сам посвећен нити овлашћен.

*

(Свршиће се.)

Борба на Лисици.

Први оригинални извештај београдској „Правди“ од њеног сабојног поља ратног извештача.

Медведа, 18. октобра.

Најпосле се и то десило. Јутрос рано омиришао сам и барут. Ја се сам себи чудим, како се то десило, да сам се из основа променио. До јуче нервозан, кога су чак и трамваји својом дупом узнемиривали, сад сам равнодушан не само спрема плотуна пушака, већ и спрема страховите хуке динамитских експлозива. Сва се та промена десила у мени у току неколико тренутака, кад је прва арнаутска пушка пукла на висоравну Лисицу.

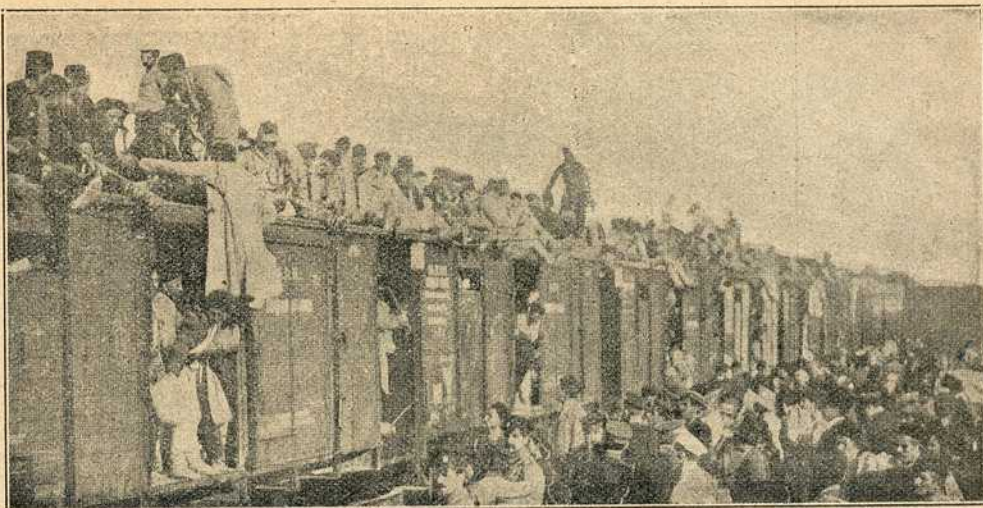
Јуче је освануо диван и сунчан дан. Као да није позна јесен, већ топло пролеће, које нас озарава својим пријатним зраком. Са пуним грудима удисали смо свеж планински ваздух, из груди се извијала весела песма, а очи су биле упрте на запад, где се обасјана сунцем плавила српско-турска граница.

Тога дана кренули смо се у пола дванаест часова са нашег логоришта. У нашој комитској чети није нас било више од 70 друга. Наш командир сад већ покојни Никодим Раџић, пешадијски капетан 1. кл. који је уједно и командир пограничне страже, рече нам да ћемо на преноћиште иза наше карауле на положају „Лисица“.

Терен, којим смо се од Тулара кретали, бреговит је и испресецан је са много дубоких потока, низ чије се стране тешко прелазило. Камените голети окруживале су нас и десно и лево, а ми смо грабили, да што пре дођемо на мету нашег путовања. Ишло се брзо и јуначки, па ипак смо једва око 8 сати у вече стигли на положај и улогорили се иза наше карауле на једно 150 метара у једној терасастој удољници.

Док се логор постављао, ја сам отишао на караулу да осмотрим терен. То ми је утолико лакше било учинити, што је ноћ била јасна, окићена звездама, међу којима је месец лагано пловио.

Преко пута наше карауле налази се турска караула, једна висока и јака кула, саграђена од камена. Између једне и друге карауле нема више од 5—6 метара, а обе се налазе на врху висоравни. С оне стране на турској страни прострла се пространа ливада, на чијем се крају, удаљеном од караула 1500—2000 метара, црnilо нешто као велики грудобран или неко природно узвишење. И једна и друга караула биле су неосветљене. Наши стражари баш су били вечерали, а пред турском седело је неколико њихових стражара и нешто арнаутски разговарали.

Српека војска, која иде под Једрене, у Софији

— Добро вече, комшијел! јавих се ја испред карауле.

Један од турских стражара лепо се подиже и одговори:

— Добро вече!

— Одмах за тим сви турски стражари повукоше се у караулу и замандалише врата.

Подноредник наше страже саветова ме, да се склоним, јер ко зна, рече, шта мисле Турци, кад се повукоше у своју кулу.

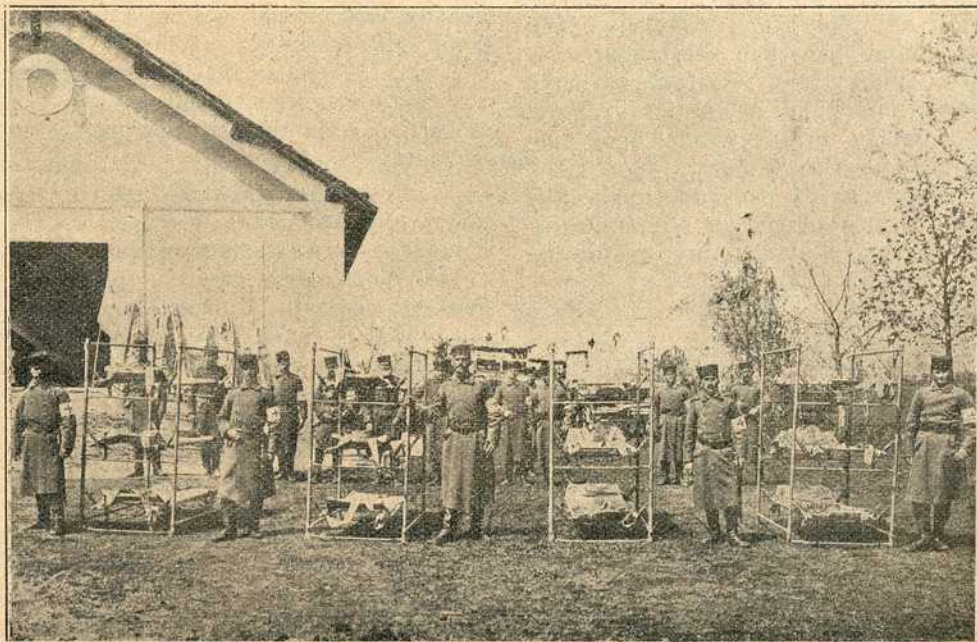
Разуме се, да сам овај савет послушао, јер ми се није допадало, да погинем први, а можда и без замене.

Кад сам сишао у наш логор, моји четници, уморни од пута већ су били заспали. Легнем и сам и завијем се у своје ћебе. Дуго нисам могао заспати, мислећи о Београду и својим милим и драгим, али ме после поноћи сан превари. У сну сам био у Београду и седео код „Москве“, слушајући да оркестар свира „Семирамиду“. Одје-

данпут бубњар толико удари у бубањ, да се „Москва“ затресе. Од тог треска тргнем се иза сна и чујем да пушке пламте око карауле. У то доба могло је бити 5 сати изјутра. У јутарњем полусутону видех, како се цео логор исправи и како поједини четници скачу са својих лежишта, докопавају своје пушке и трче к митралезу, да га што пре саставе и оспособе за борбу.

Налазећи се у логорској удољници ми нисмо патили од пешачке ватре, која се све више око караула распламтљавала, те смо се без икаквих губитака могли спремити и чекати заповост, да се и ми у борбу умешамо. Приметио сам по пуцњави, да је турска караула била пуна.

Око 5 и по сати командир Раџић нареди, да наш стрељачки строј крене караулама. Да бисмо што више искористили терен ишли смо побалуке, држећи у левој брзометку, а у десној

Српеки војни санитар

Из болнице у Београду

спремну бомбу. Изнад нас су свирали куршуми своју ужасну песму.

Кад смо избили на положај, чуемо и плетуне. Са оног места, где ми се синоћ учинило да видим грудобран, одјекивања сложна плотунска ватра. Подигох мало главу иза једног камена, где сам лежао, и видим да се тамо налази утврђење и да се на њему налази једна велика маса Арнаута, која непрестано пуца.

Да бисмо се пред том масом могли одржати, било је преко потребно освојити турску караулу, у којој се налазило око 50 турских војника. Командир нареди, да се караула динамитом разруши. При извршењу те заповести имали смо две жртве. Прво је, око 9 сати пре подне, био рањен студент универзитета Вукашин Петровић, син нашег пријатеља и једномислјеника г. Пере Ј. Петровића, проф. IV. београд. гимназије. Овај идеални и леп као девојка младић, рањен је у леви бок, али куршум срећом није повредио ни један орган, те ће млади четник у име Бога преиздржавити ову своју рану.

— Сретна ти рана, побро! довикну му поднаредник Милан и јурну караули, да под њом запали динамитски метак.

Метак је експлодирао, али је и храбри поднаредник погинуо.

После ове експлозије капетан Рацаић нареди јуриш на караулу. Јуриш је успео, караула освојена и Турци, који нису могли да побегну, поубијани су, али је и храбри капетан Рацаић платио својом смрћу свој јуначки подвиг. Два куршума прошла су му кроз сред срца.

После Рацаићеве смрти предузео је команду капетан I. кл. Љуба Вуловић, који је наредио, да и митраљез изађе на положај, јер се она грдна

маса Арнаута била кренула на јуриш. При митраљезу налазили су се поручник Радисав Николић и поднаредник Драгољуб Фелба.

Ја ништа страшније не могу да замислим од овог арнаутског јуриша. Преко 2000 Арнаута трче дивљачки халакујући, а нас 70 чекамо, да нам се што више приближе, па да у месо гађамо. Кад су дошли на 400 метара грмну Вуловићева команда:

— Пали!

Отпоче наша страховита пуцњава, али би нас по њој Арнаути прегазили, да не би Николићевог митраљеа, који их је косо. Ипак је маса гурала даље и кад се приближавала на 50 мет. ми стадосмо бацати бомбе. И оно што нису учиниле пушке и митраљез, учиниле су бомбе. Од страшне и силне експлозије задрхта дух у ових арнаутских разбојника, они за час засташе, па се онда дадоше у дивље бегство. Ми смо их тада гонили читава два сата као поплашену стоку. Ама да се један окрете, да покуша да се одбрани!

Тако се сврши овај први судар наше оружане силе с турском. Од наших је погинуло четворо, а рањени су осморица, међу којима је и студент филозофије Милан Милошевић, родом из Буковика до Аранђеловца. Арнаутски губитци далеко су већи. Нема ни једног пања, ни једног камена, а да иза њих или поред њих не лежи који мртав Арнаутин. Све су то погранични Арнаути, које је Порта као осведочене разбојнике слала место на вешала на нашу границу. Они су први и започели бој, отећи се докопати наше карауле и положаја на висоравну Лисици.

Да вам из ове борбе поменем и два детаља.

Пред сам наш јуриш на караулу Арнаути су истакли били белу заставу, да нас таме преваре и измаме из својих заклона. Та им превара на овом месту није испала за руком, јер су старији четници знали, шта Арнаути хоће.

У току највеће пушчане ватре, један турски куршум окрзне по десној руци поднаредника Фелбу, удари о митраљески штит и падне на земљу.

— О, баш си много љубазан! подвикну Фелба и крвавим рукама узме још врућ куршум, метну га себи у џеп, да га, како сам рече, чува за успомену.

На крају могу вам рећи да су сви четници и сви официри вршили у овој борби своје дужности како треба. Митраљеско одељење нарочито се одликовало. У том одељењу било је и 12 студената нашег универзитета, који су сачињавали наш „горски штаб“ Као награду за њихове данашње подвиге, наводим овде и њихова имена. Ови су: Вукашин П. Петровић, Јован Гаврић, Светолик Ивановић, Живко Тудаковић, Милан Милошевић, Страшимир Милетић, Цветко Брајовић, Милисав Лепавица, Стеван Гргић, Милутин Милић, Сима Дурман и Бора Вујић.

СКАДАР

Већ 168 година пре Христа, спомиње Ливије Скодру, утврђену и тешко приступачну престоницу краља илирског Гензија, данашњи Скадар, који лежи на Бојани и Дрињачи, под Тарабашем, у једној питомој и зупној долини. Стара ова варош, једна од најстаријих на свему Балканском Полуострву, имала је већ тада свој велики политички и привредни значај. Развијена у долини плодној и богатој водом, у низини, која својом опсежношћу одудара од кршевитих и неплодних крајева све своје околине, она је била житница свих оних суседних предела. Добра веза преко пловне Бојане са морем подизала је још више економску вредност тог земљишта и чинила средиште његово најважнијем и највреднијом тачком тог краја. Отуд није чудо, што су стари Римљани врло рано обратили нарочиту пажњу на њ и што су га најзјад, оне 168 год. и заузели.

Наша народна песма, која Скадар веже за Мрњачевиће, вели:

А какав је Скадар на Бојани!
Кад погледаш брду изнад града,
Све порасле смокве и маслине
И још они грозни виногради;
Кад погледаш стрмо изнад града,
Ал' узрасла шеница бјелица,
А око ње зелена ливада,
Кроз њу тече зелена Бојана,
Под њој плива риба свакојака,
Кад год хоћеш, да је тазе једеш.

И у римско доба, Скадар је остао варош првога реда. За време цара

Из болнице у Београду

Диоклецијан, популарног цара Ду-
кљанина, он је био главни град про-
винције Превалитане, а после је, при
подела царства пришао Византији. Од
њега је откинуо Стеван Немања, који
је био родом из његове близине, из
Рибнице, код Подгорице; и тако је
Скадар први пут дошао у српске руке.
Од тада је он био стално у српској
држави, чак и иза смрти Душанове.
Од 1355. њим су владали Балшићи,
господари Зете, све до 1396. кад га
је, притишњен од Турака, Ђорђе П.
Стратимир продао Млечићима. Не и-
мајући довољно војске, да га бране,
Млечићи га нису могли одржати спрам
онда силне турске царевине и већ
1479, Скадар се предао Турцима. У
њему је после једно време господаро-
вао Скендер-бег Црнојевић потур-
чени син Иванбегов, касније чувени
Бушатлије, који су се толико пута
одметали од цара, и најзад 1835. били
депоседирани. Те је године турска
војска страшно оштетила град, борећи
се за задњим Бушатлијом и попалила
је ништа мање од 960 кућа.

Скадар данас има око 35.000 ста-
новника, од којих је 20 000 муслимана
13—14.000 католика и 1.500—2 000
православних. Трговачки је Скадар
знатно опао, јер га је Турска потпуно
запустила; путеви из њега у уну-
трашњост, врло су незгодни и неси-
гурни; железница нема, а бродарство
се, јер Бојана није регулисана, не
може да развије у пуној мери. Али,
чим се та варош и њена околна о-
сигура и рационално почне дизати,
она ће, несумњиво, стећи своју стару
важност. Суђено је, да ту варош дигну
опет српске руке и да јој врате њену
стару славу.

В. Ђ.

БОРБА НА ВЕЉОЈ ГЛАВИ

Чета капетана Божина. — Јуриш на ка-
раулу турску. — Бомбе, динамит. — Бег-
ство Турака и Арнаута.

Др. Милан Гавриловић

[Свршетак].

— Хоћете ли и ви за нама?

— Ја мислим одмах чим добијем
наређење. А очекујем га свакога часа...

— Не чекајте! хајдемо одмах! по-
зивао је капетан.

Изгледа, да је командант овог
одиста храброг батаљона тако и учи-
нио. Јер чим је стигао на положај,
ја сам му пришао и упитао га:

— Сами или по наређењу г. мајора?

— Сам! Сам! — одговорио је радо-
сно, осмејкујући се командант.

И док су куршуми звиждали чело
главе...

У мало што се ова ратна репор-
тажа није и завршила овом изненада
прекинутом реченицом.

Било је тачно 7 часова. Ја сам
почео предњу реченицу журећи се да
завршим извештај. Капетан Божин ле-
жао је одмарајући се. Илија је довр-
шавао своју вечеру: парче сланине,
које је, Бог зна одакле, ишчепркао.
С. фија, комита девојка, пришивала је
неко дугме. Книћанин и Шумаревић
водили су најживљи разговор, кад од-
једном бахну у собичак један војник.

— Шта је?

— Турска војска!

Ја мислим, да се брже није могло
спремјати и излетети напоље, него
што су то учинили четници на овај
узвик.

Напољу ноћ, хладна октобарска
ноћ. Густа магла притисла Вељу Гла-
ву и ову околину и неколико месе-

чевих зракова једва се пробијају кроз
тмину. Ситна, ледена измаглица хвата
за образе, рука пријања за пушку.

— Сви у фронт, командова капетан.

На другу команду сви смо били
расути у ланац десно од карауле. Кле-
чећи један крај другог, с откаченом
пушком, очима упртим у не пробојну
маглу. Ништа се не види, само из да-
љине с падина с времена на време
допиру пуцњи.

Пред стројем капетан Божин с
пушком о левом рамену — по арнаут-
ски. Иде и говори полако, али одсе-
чено.

— Да нико без моје команде не
пуца! Да нико не легне! Чекајте их
кљечећи; само ћу их ја дочекати
овако, стојећи. Ето прилике, да се по-
кажу јунаци.. Васа Тонкић! Где је
Васа Тонкић?...

— Ево ме, одазва се једна црна
прилика из ланца.

— Данас те нисам видео у борби.
Сад или никад!...

— Видећемо, оговара прибрано
прилика из магле и тишине.

Опет ћутање, ишчекивање. Капе-
тан прилази нашем крају. С друге
стране све јасније допире пуцњава.
Караулски се пси узнемирили и ња-
хов лавез узнемири и ову тајан-
ствену ноћ. За тренут се све утиша
па онда се кроз маглу и ноћ опет чу
капетанов глас:

— Имали кога да опева ову ноћ?!

— Книћанин! — зачу се из мрака
један глас.

— Нисам ја песник! — брани се
наш колега, судски писар из Врање.

— Што ћете лепше песме од ове,
што је сада пева, приметих ја.

— Да! Рат је најлепша песма! —
одврати капетан...

— Слушај Милане, узвикну одјед-
ном крај мене Илија. Чујеш ли што?

Ослушнух. Из даљине је допирало
правилно ударање добоша.

— Ово као да удара добош?

— Ваљда неће с таламбасима и
халакањем на брдо!

— Јависмо капетану. Ослушну он,
ослушну и граничари, и онда један
од њих објасни брзо?

— Није добош. Ово је гоч. Има
данас свадба у Липовце.

Чудна земља и чудни људи. На
целој линији бије се бој а у сред те
грмљавине они се жене и то још уз
гочеве!

Читав сат нам је прошао тако у
мраку са претом на образу, очима
упртим у мрак и притајени дахом.

И опет нагао прекид. Нисмо се ни
загрејали у караули, кад стражар опет
упаде као ветар.

К оружју!

Опет узбуна, опет сви у ланцу.
Пуцњава је овај пут долазила одоздо,
од села Веље Главе. Није дуго тра-

Српске новосадеке соколице шију за рањенике.

јала... Јак ветар разгонио је траву више наших глава. Изгледало је, као да на земљи више никог живог нема до нас и оно неколико звезда. И опет је напрегнуто очекивање било узалуд. Појачали смо страже; половину смо вратили у караулу, док на њих дође ред да смене другу половину са стране. И док је Шуменковић корачао на пољ крај стража, ја сам у собичку хитао да довршим овај дневни извештај ако ми је суђено, да га икада завршим и да га ви икада прочитате.

*

Да се вратим на бој и на ону херојску борбу чији опис морам тако брзо да завршим, јер курир у зору полази у Враћу а ми на југ!...

Док су нам куршуми звиждали више главе свирајући у свима могућим варијацијама оно њихово »фију-жарк«, командант се мирно разговарао с капетаном о боју. И онда је са својим батаљоном предузео напад.

Стрељачки ланац двеју чета расуо се низ брдо и оштро пушкарење отпочело је према селу, према Китки и према Волујском Камену. Арнаути су били потиснути на целој линији с огромним губитцима. Али су им пристизала у помоћ остала села и пушкарање се наставило час слабије, час јаче.

Око 5 часова Арнаути су се већ били сасвим притајили или малаксали. Тада стиге на коњу командир позицијске батерије, која је ишла за батаљоном команданта г. Стојановића. То је наш стари познаник капетан Милутин Живковић-Ћамило паша.

— Где си Ћамило! — узвикнух.

— Ево ме, ту сам близу. Где је командант?

Одвео сам га. Измењали су неколико речи и Ћамило се врати.

— Слушај Милане! Покупи неколико четника и сиђи на онај крш. Треба да заштитите пут, којим ћу проћи. Ако Арнаути нападну моју батерију, оспите ватру на њих, да ме заштитите. Ја се нећу кренути пре сумрака...

Тако сам и учинио. Али све је прошло на миру, Батерија је по ноћи лепо стигла на позицију, укопала се веома брзо и чекала. И док је те ноћи хладан ветар брисао преко нас, водили су се на све стране пријатни разговори, како ће Ћамило сутра за један сат да разруши Китку и да рашчисти сву околину од Арнаута...

Пред саму зору околина се почела губити у магли а заједно са њом почеле су се губити и наше наде да видимо Китку порушену. Кад је освануло, Дебанжове чељусти разјапиле су из својих оклопа на Китку, Волујски Камен и село Вељу Главу. Послуга је била спремна. Ћамило нестрпљив, али је магла била све немилостивија. Рушење Китке морало се оставити са сутрадан.

*

Тако се савршио први наш бој: Капетан Божин, Симић показао је нечувену свакако дивљења достојну храброст. Одлучно се држао командант Јовановић; јуначки су нападали капетани Ђуровић, Кретић, Ранковић и остали, чија имена не стигох да забележим и ја поред Нове Српске Историје.

Из писама једног резервног телеграфисте

Приштина, 19. окт. 1912.

Синоћ, после 12 часова пешачења, ушли смо у Приштину. Прва је ушла моравска дивизија, затим шумадијска, а јутрос око 10 часова стигла је и дринска, па ћемо сутра ка Митровици Скопљу.

Први дан борбе, 6. о. м., вођен је по магли, која је целога дана трајала. Другог, трећег и четвртог дана имали сме лепо време. Број погинулих и рањених ви у Београду свакако боље знат; главно је, да је и отпор и број погинулих и рањених свакога дана све мањи. Четници чине велику услугу; иду напред на 10—15—20 километара у широком фронту, тако да ми лепо видимо простор иза њих, који је непријатељ наступио.

О детаљима борбе и начину нашега живота, као и ситним доживљајима и пригодама, дало би се много и много причати, али је писати сада готово немогуће. Но ипак ево неколико покупаја, ма да нисам уверен, да ћу писмо до краја довршити, јер смо не престано у покрету.

Живимо већ три дана о хладној храни, јер се нема времена за кување. Но то је још цвеће, најтеже нам је ноћу, јер је зима, те се од 11 часова не може спавати, па будни чекамо зору. Тако из ноћи у ноћ... Идемо неумивени, каљави, косе разбарушене, бркови »у стрелце«, браде као у Барбаросе. — Наша чета иде одмах иза пешадије и артиљерије. Од непријатеља је у размаку од 3—5 километара.

Ја сам јуче, и ако сам командир провијанта, ишао сам у ланац за време борба. Имао сам да видим, да ли је телефон XI. пука везан са дивизијом. Два батаљона XI. пука већ су била ступила у борбу, а друга два, у лежећем ставу и у развијеном фронту, чекала су свакога тренутка да ступе у борбу. Био сам баш у самој средини пука на телефону, кад је артиљерија, два корака од мене, отпочела паљбу. Прво су гађали на 1800 метара, па на 1200, затим су нашли одстојање од 1400 метара. У том се и непријатељ почео повлачити. То је све било на једном стрмом и прилично пошумљеном вису. Кад сам доцније сишао доле, видим ђенерала Божу Јанковића са свитом. Сви су на коњима; пењу се испод брда. Мало после војници ухватише два Арнаутена. Једног пијаног одведоше команданту шумадијске дивизије. Најбох на једног тешког рањеника из XI. пука. Рањен је у главу, а око њега мале рупе ашовчићем ископане и око сваке по 30—40 избачених чатура. Однесоше га болничари на носилима. Уз пут сам често наилазио на

Арнаутин

гробове закопаних Арнаута, којима или вире пребивене руке или кржаве главе или су напоље чак до половине. Који су остали живи — беже без обзира, чак се не сећају, да пресеку телеграфску линију или да минирају мостове. На Мерџезу су наши нашли пуно муниције и ратног материјала, а наилазили смо и на читаве логоре са разапетим великим шаторима. На њих нису стигли да скину и понесу.

Кад смо синоћ око 7 и по часова ушли у Приштину, све су радње биле затворене, а тако је, кажу, већ 8 дана. Српски нас је живаљ радосно дочекао, Турци и Арнаути су збуњени, нашли се у чуду па само гледају и ништа не говоре. По кућама истакнуте беле заставе свих могућих облика и најразличнијих белих материја. Јутрос кроз пролазе гомилице људи, међу њима попови, учитељи и ђаци са барјацима и крстовима. Ђаци одушевљено вичу: „Живели Срби! Живела Србија! Живео краљ Петар!“ Чаршија се по мала отвара. На пекарницама и дуванџицама навала, по безистену ври. Један Пироћанац из Моравске дивизије купује рукавице. Све улице закрчене војском и домородцима. Буле скинуле фереде; наше комите патролирају с пушкама; Пера Одавић, аудиторски капетан, љуби се са официрима, разговара са децом. Велика галама. Али је у вароши ред као никад дотле.

Сад баш кад ово пишем, пролази шумадјиска дивизија с музиком. Наш логор је на уласку у варош, код цамије, којих овде има 14, чујемо, да је један каплач у вароши рањен од једног Арнаутина и да су подруми пуни Арнаута као и да је моравска дивизија ушла у Скопље. Гласова најразноврснијих и невероватнијих.

За здрављем сам добро. Понеко има кијавицу, али какво је време, није ни чудо. Апетит је у свих колосилан.

II.

Којле (код Скопља) 17. окт. 1912.

Јављам се из Којле, места удаљеног на 15 километара од Скопља, на путу Скопље—Велес. Из Приштине смо овамо дошли преко Гњилана, Бујановца, Куманова и Апалара. Путовање од Приштине до Гњилана било је страховито тешко. По неког дана прелазили смо свега по 5—6 километара. Због рђавог пута често су се превртала или заглављивала кола, те је цела колона морала застајати. Успут је много коња поцркало и попадало у провалију. Често смо сметали арнаутске збегове: старци, збуњене жене, деца, волови, коњи, овце, козе, кола натоварена разним покућством. Наилазили смо и на по ког убијеног Арнаутина, цркнутаг коња, пса, побацано одело, крпе... Свугде трагови бегства. Турци непрестано беже и ма да ми нагло журимо за њима, некад и по 13 сати дневног хода, ипак их нигде не стижемо.

У Гњиланима свирају 2—3 музике: једна је пет великих бубњева, а комите, коњаници, пешаци и артиљерци играју по улици. Арнаутски збегови се враћају, застају и гледају, иду у ућумат и беледију да траже дозволу за повратак. Срби из Гњилана играју на улици. Зурле и бубњеви треште. Арнаути успут често еретају и убијају војнике из наших одељења, која преносе провијант. До Гњилана смо једнога дана путовали по највећој киши; вода нам је ушла и у чизме, и за врат, и под грло. Покисли смо до костију.

Кад смо дошли у близину Куманова прошли смо кроз бојиште, где је дан-два пре тога била битка. Било је, збили, страшно видети пут и брестуљке: све је разривено гранатама и прапцелима. Мртви још нису били сахрањени. Турци, Арнаути, Черкези, Арапи, негде по један, на гомили по 10—12. Многи већ помодрели, а скоро сваки погођен у главу, леже по целом бојишту. Око њих чалме, фесови, турбани, кошуље, обућа, опрема, чауре, патронташи, напуштени топови, топовске каре, испалјене гранате, мртви коњи. А над свим тим вране у грдним великим јатима. Баре још кржаве. Турски хоџа купи и сахрањује своје.

По нека униформа наших пешака. Пут излокан гранатама, да кола једва иду. Јендеци и обале једне реке пуни мртвих и то само њиних, јер су наши раније покопани. Пуно болничких турских носила, пуно трагова усирене крви...

Куманово није много оштећено ма да има разривених и попаљених кућа. Чаршија истакла беле српске заставе са белним кретом у средини.

У Којле смо дошли по подне и данас се одмарам, а једно одељење са командиром отишло је у Скопље. Ми смо овде поставили телефон а кабловском жицом везали га за турску државну телеграфску линију. Две станице са хемиографима раде са Скопљем дивизијским штабом, који је такође овде. Ту је и престолонаследник. Јутрос чујемо да се и Велес предао те престолонаследник, мислим, оде аутомобилом.

Оданде ћемо, изгледа у Велес, а после даље у потеру за Турцима. Сад баш седимо на ржаној слами под Шарпланином (крајни југоисточни огранци), печемо јаловице, сунчамо се, кувамо руски чај и оговарамо Турке.

Да није овако страшно хладних ноћи било би много лакше. Ни ветар, ни киша, ни дуго пешачење не би нам додијали, само да није ових хладних ноћи! Али ни то све ништа не мари, само нека добијемо обалу Јадранског Мора, циљ овога рата.

Од Скопља даље немамо секција, те нам то много не омета.

Сад смо променули правац кретања: на једном месту западно од Скопља.

Куда ћемо — још не знамо.

Али ма куд било, знамо да је на добро и славу нашег народа.

„Самоуправа“.

НАШЕ СЛИКЕ

У цркви Грачанице на Косову причестила се војска кнеза Лазара. Сад се тамо причешћују Срби, који су робовали пет стотина година, а који су данас слободни.

*

У Битољу је српска војска отела 80.000 брзометних турских пушака. Од тих су 50.000 одмах за употребу, а остале ће дотерати пушкарни у Крагујевцу. Оттето је и 30 милиона метака за те пушке.

*

Србија је под Једрене послала у помоћ Бугарима 30.000 војника, којима командује генерал Степан Степановић.

*

Српске Соколице у Новом Саду сетиле се своје рањене браће, спремили су им рубља и новчаних прилога и послали на њихов болеснички одар.

ЗА ПИСИ

[Крсна слава у рову.] Тек што стигосмо пред Једрене -- прича један косовски осветник -- имали смо борбу, која је трајала целу ноћ између 2. и 3. новембра. Митраљеаско одељење с командиром Стеваном Боди поставило се на врло zgodно место, очекујући погодан тренутак за дејство. Ноћ смо провели у рову. Ватра се пред зору беше утишала; на мртвим стражама тек што која пушка плане. Кад је већ прилично свануло, добауља до командира један прост војник и поздрави га прописно, замоли га тихим гласом:

— Господине капетане, молим вас за једну машину!

А шта ће ти машина, кад знаш, да је на предтражи забрањено пушити.

— Слава ми је данас, Свети Ђурђице, па хоћу свећицу да припалим.

Командир беше очигледно тронут. Нервозно извади кутију и даде му је. Војник тури руке у недра и извади малу свећицу, саже се још јаче у ров и запали је.

Светлост је у рову дрхтала, а војник се крети и своју славу спомињао.

По том извади из прљаве војничке торбе једну омању пљоску, пуну ракије, и понуди је официру.

— Молим вас, за славу Божју! Купио сам је још у Куманову, па чувао за данашњи благи дан.

Командир му честита славу, а по том и остали војници у рову. У тај мах прође туда и пуковски ађутант капетан Душан Бабић. Враћајући се с бојних стража, био је и данас као и увек весео, расположен. Ваљда је ов известио пуковског команданта, пуковника Нешића, о овој реткој слави у рову, јер после пола сата дође у наше ровове и командант пука. Он приђе свечару и рече му:

— Дошао сам, јуначе, ево и ја, да ти честитам славу.

Кроз редове војника се брзо разчуло зашто је командант пука дошао у бојни ров. Раздрагани, што командант честита славу њиховом другу, поздрављаху га целом линијом, кад се са славе враћао:

— Живео наш командант!

Србин ни у бојном рову не заборава своју славу.

[Рањени Србин] У једној од београдских резервних болница између лекара, који је ординирао, и једнога рањеника из битке код Битоља, поведе се овај разговор:

— Где си рањен? — пита лекар.

— Код Битоља, — одговара војник.

— А где ти је рана?

— Ту, — одговара војник, и левом руком показује габ од деснога рамена.

— Да видимо, — рече лекар. И болничари свукоше рањеника до појаса. Рана испод десног рамена била је доста озбиљна.

— Где! — рече лекар, — па ти имаш још једну рану?!...

Одиста, рањеник је, код левога пазуха, имао једну рану, која је већ почела била зарашћивати.

— Није то ништа, — рече рањеник.

— Како ништа?! — пита лекар у чуду. — Где си добио ту рану?

— Код Куманова.

— Па што ниси ишао на преврљаште, да те преврљују?... Што се ниси јавио за болницу?...

— Како да идем за болницу, кад сам био здрав?!... пита војник сасвим природно. — Кад ми није било ништа, како да идем да лежим у болници, а моји другови да иду да се боре!...

Лекар одмахну главом, узе прати нову рану рањеника који ни слутио није, колико је дивљење изазвао код својега доктора.

[Омиљен командир] Чета капетана Владе Скубице је у стрељачком строју. Кретала се правилно према турским положајима пред Једреном. У средини стрељачког строја је стајао четни командир на вежбалишту. Командир је издавао наредбу прво левом и десном војнику од себе, који су је предавали даље један другоме. Стрељачки ланац ступа напред, све ближе непријатељу. Дошао је већ и у зону опасне, смртоносне непријатељске ватре. Ланац се поче вијугати и добијати облик змијасте линије. Капетан Влада викну војницима око себе:

— Војници, поздравља вас ваш командир!

Као електрична струја прохуји тај поздрав ланцем. Војници стегнуше јаке пушке и лавовским скоковима прелазиле најопаснији простор. — Живео наш командир! — проламао се глас војничких грла, прекидан фијуком смртоносних зрна. Погођени војници су падали али се у ланцу не чу ни врисак, ни писак рањених јунака. Већ су на брду, на коме се непријатељ укопао. Магла пала, густа, да се ништа не види пред собом. Капетан Скубица је први излетио на брдо и бацао две бомбе. Загрме страшна експлозија, ваздух затрепери а земља се потресе а кроз ту страхоту одјекну капетанов глас:

— Напред, војници, ваш командир баца бомбе!

С громком: »ура!« чета је пошла за њим и, — заузела утврђења на вису.

[Сад можеш да спустиш руку.] У Београду дигнут је давно споменик ерпском кнезу Михаилу Обреновићу, сину кнеза Милоша. Кнез Михаил био је велики ерпски родољуб и ралио је о ослобођењу Срба испод

Турске. Да се тај његов рад види и на споменику, он је свако начизњен: Кнез Михаил јаше на коњу, окренут на југ, према Старој Србији, а руку је пружио на ту страну: показује ерпском народу да тамо пође и ослободи браћу. Поднаредник Лазовић, који је онако јуначки на Ђурђевим Стубовима бранио свој топ, одвели су пред споменик кнеза Михаила, чим се извидо од ране и рекли му зашто је кнез Михаил пружио руку према Старој Србији. Лазовић је гледао споменик, замислио се, па ће рећи: Сад можеш да спустиш руку. Ми смо ослободили оно што си тражио. Лазовић је отишао на ратиште своје топу.

[Српски војник о својим официрима.] Један рањеник из битке код Куманова, ком је додијала хвала, којом су га обасипали ради његове храбрости, одговорио је овако онима који су га хвалили: Море људи, да је војска наша била храбра, то јесте. Код нас војника, у једно време, беше наступио час колебања. Командант нашега пука сјаха с коња, стаде пред војску и командова. „Господо официри. Напред!“ И с њима образова први бојни ред. „Господо официри, напред на непријатеља!“ То му је била друга команда, — и последња. Официрски ланац летио је ка непријатељским утврђењима. За један минут, пало је преко двадесет официра, што мртвих, што рањених. Не знам како је другима било, али мени је срце лупало да искочи. Свега ме обузе ватра од стиде, бред пушком погибија наших официра. На један пут, сва она гомила од војника, као по команди, а без команде јурну на непријатељски шанац. За један минут помешасмо се с Турцима. Било је ту крвничког гушања: свако се борио за свој живот. На један пут загрмише наши топови. У тај мах осетих страхан бол у глави, и онесвеснух се.

[Турски губитци.] Турци су досад изгубили мртвих и рањених на 140.000 момака. Заробљених Турака у Дринопољу, Јањини и Скадру, који ће раније или касније бити заробљени, има 140.000. Оболелих помрлих од колере, глади и студени убијених, који више нису за бој, биће у најмању руку 50.000. Може се рећи да су Турци, без опкољених у Скадру, Дринопољу и Јањини, изгубили 260.000 момака. То је читав војска и тешко ју је накнадити. Кад се преброје опкољени, то је 400.000 момака. А топова отели су сами Срби, како се сад тачно јавља, 250 и брзометних пушака 150.000 (осим толико пушака друге врсте). Силне топове и пушке отели су Бугари, Грци и Црногорци. Ово је Турцима још теже набавити, јер немају новаца.